

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Вихованець І. Теоретична морфологія української мови : Академ. граматики української мови / І. Вихованець, К. Городенська ; [за ред. чл.-кор. НАН України Івана Вихованця]. – К. : Унів. вид-во «Пульсари», 2004. – 400 с.
2. Загнітко А. П. Теорія граматики і тексту : [монографія] / А. П. Загнітко. – Донецьк : Вид-во «Ноулдж» (Донецьке відділення), 2014. – 480 с.
3. Костусяк Н. М. Категорія ступенів порівняння прикметників і прислівників / Н. М. Костусяк. – Луцьк : Ред.-вид. відд. «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2002. – 179 с.
4. Костусяк Н. М. Структура граматичної надкатегорії модальності / Н. М. Костусяк // Науковий часопис Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова. Серія 10 : Проблеми граматики і лексикології української мови : [зб. наук. праць]. – К. : НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2011. – Вип. 7. – С. 39–45.
5. Костусяк Н. М. Класифікаційні ознаки синтаксичних категорій / Н. М. Костусяк // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія : Філологія (мовознавство) : [зб. наук. праць]. – Вінниця : ВДПУ, 2012. – Вип. 15. – С. 132–136.
6. Костусяк Н. М. Міжрівневі категорії в граматичній системі української мови / Н. М. Костусяк // Наукові записки. Серія : Філологічні науки (мовознавство) : У 2 ч. – Кіровоград : РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2012. – Вип. 105 (1). – С. 351–354.
7. Костусяк Н. М. Принципи класифікації морфологічних категорій / Н. М. Костусяк // Studia Linguistica : [зб. наук. праць]. – К. : ВПЦ «Київ. ун-т», 2012. – Вип. VI. – Ч. 1. – С. 121–125.
8. Костусяк Н. М. Синтаксичне функціонування граматичних категорій / Н. М. Костусяк // Наукові записки. Серія «Філологічна». – Острогор : Вид-во Нац. ун-ту «Острозька академія», 2012. – Вип. 26. – С. 150–152.
9. Костусяк Н. М. Категорія синтаксичної модальності та її грамемна реалізація / Н. М. Костусяк // Лінгвістичні студії : [зб. наук. праць / укл. : Анатолій Загнітко (наук. ред.) та ін.]. – Донецьк : ДонНУ, 2013. – Вип. 26. – С. 99–103.
10. Костусяк Н. М. Морфологічні та семантичні відмінки сучасної української літературної мови / Н. М. Костусяк // Українська мова. – 2013. – № 4 (48). – С. 45–57.
11. Костусяк Н. М. Критерії кваліфікації та структура категорії валентності / Н. М. Костусяк // Тенденції розвитку української лексики та граматики / [за ред. Ірини Кононенко, Ірини Митнік, Світлани Романюк]. – Варшава – Івано-Франківськ : Sowa Sp. z.o.o, 2014. – Ч. I. – С. 223–236.
12. Кучеренко І. К. Теоретичні питання граматики української мови : морфологія / І. К. Кучеренко. – Вінниця : Поділля–2000, 2003. – 464 с.
13. Межов О. Г. Морфологічні засоби вираження категорії суб'єктності в поезіях Лесі Українки / О. Г. Межов // Науковий вісник ВДУ. Філологічні науки. – Луцьк : Ред.-вид. відд. «Вежа» Волинського держуніверситету ім. Лесі Українки, 1999. – № 15. – С. 137–139.
14. Межов О. Г. Засоби вираження категорії тотожності в сучасній українській мові / О. Г. Межов // Мовознавчий вісник : зб. наук. пр. / [відп. ред. Г. І. Мартинова]. – Черкаси : Черкаський нац. ун-т ім. Б. Хмельницького, 2014. – Вип. 18. – С. 113–118.
15. Мірченко М. В. Структура синтаксичних категорій : [монографія] / М. В. Мірченко. – [2-е вид., переробл.]. – Луцьк : РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2004. – 392, [1] с.
16. Плунгян В. А. Общая морфология : введение в проблематику / В. А. Плунгян. – М. : Эдиториал УРСС, 2000. – 383 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Наталія Костусяк – доктор філологічних наук, професор кафедри української мови Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.

Наукові інтереси: функційно-категорійна граматики, комунікативна лінгвістика.

УДК 811.161.2' 366.54

СУБ'ЄКТНА ПАРАДИГМА РЕЧЕНЬ З МЕТАФОРИЧНИМИ ПРЕДИКАТАМИ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Олександр МЕЖОВ (Луцьк, Україна)

У статті здійснено комплексний аналіз суб'єктної семантико-синтаксичної парадигми простих речень з метафоричними предикатами на матеріалі художніх та публіцистичних текстів сучасної української літературної мови із застосуванням описового, структурного та трансформаційного методів дослідження. Виділено основні типи суб'єктів на комунікативному та семантичному рівнях речення. Встановлено відмінкові та прикметниково-відмінкові засоби їх вираження при метафоричних предикатах дії, процесу і стану. З'ясовано співвідношення семантико-синтаксичної, формально-синтаксичної та комунікативної структур простого речення з метафоричними предикатами. Виявлено комунікативно-прагматичні функції таких конструкцій у різностильових текстах.

Ключові слова: парадигма, просте речення, суб'єкт, метафоричний предикат, відмінок, прийменник, валентність.

В статье осуществлен комплексный анализ субъектной семантико-синтаксической парадигмы простых предложений с метафорическими предикатами на материале художественных и публицистических текстов современного украинского литературного языка с применением описательного, структурного и трансформационного методов исследования. Выделены основные

типы субъектов на коммуникативном и семантическом уровнях предложения. Установлены надежные и предложно-надежные средства их выражения при метафорических предикатах действия, процесса и состояния. Выяснены соотношения семантико-синтаксической, формально-синтаксической и коммуникативной структур простого предложения с метафорическими предикатами. Выявлены коммуникативно-прагматические функции таких конструкций в разностилевых текстах.

Ключевые слова: парадигма, простое предложение, субъект, метафорический предикат, надеж, предлог, валентность.

In article complex analyzes the of semantic-syntactic paradigm sentence with metaphorical predicates on material of texts modern literary Ukrainian language carry out. The communicative and semantic classes of subject and predicates in the semantic-syntactic paradigm of an elementary simple sentence are selected. Central and peripheral morphological facilities of expression of substantive syntaxemes in connection with semantic varieties are determined, their typical and untypical formal-syntactic and communicative variants are described. A set of case and prepositional-case means of expression of subject, its lexical-semantic content detected. Character of symmetry / asymmetry of semantic-syntactic, formal-syntactic and communicative-semantic structures of a sentence with metaphorical predicates is elucidated.

Key words: paradigm, simple sentence, subject, metaphorical predicate, case, preposition, valence.

У зв'язку з активізацією семантичних досліджень особливої ваги набуло опрацювання семантико-синтаксичної парадигми, яка поширена на форми не того самого за лексичним наповненням речення, а на сукупність однорідних у семантико-функційному плані речень [2, с. 164]. Семантико-синтаксична парадигма речення охоплює усю сукупність предикатних і субстанційних синтаксем. Субстанційна парадигма членується на підпорядковані їй суб'єкту, об'єкту, адресату, інструментальну та локативну підпарадигми. Їхній кількісний та якісний склад в семантично елементарному простому реченні визначає п'ятикомпонентна предикатна парадигма – предикати дії, процесу, стану, якості та кількості – з валентним діапазоном від одного до семи аргументів.

Ученню про семантику речення, яка стала об'єктом синтаксичної науки лише з другої половини ХХ ст., притаманне багатоманіття підходів, відображених у працях Ч. Філмора, У. Л. Чейфа, Н. Д. Арутюнової, В. Г. Гака, Г. О. Золотової, А. М. Мухіна, Н. Ю. Шведової, Й. Ф. Андерша, В. В. Богданова, Ю. С. Степанова та ін. У сучасній українській лінгвістиці дослідники синтаксичної семантики (І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська, Н. Л. Іваницька, М. Я. Плющ, А. П. Загнітко, М. І. Степаненко, М. В. Мірченко, Н. М. Костусяк, О. Г. Межов, І. А. Мельник, Т. Є. Масицька та ін.) вивчають речення з опертям на поняття семантико-синтаксичної структури речення, семантико-синтаксичних відношень, семантико-синтаксичної валентності як міжрівневої категорії, семантично елементарних та ускладнених речень, предикатних і субстанційних синтаксем, семантико-синтаксичної парадигми. Незважаючи на посилену увагу лінгвістів до питань семантико-синтаксичної парадигматики, недостатньо опрацьована суб'єктна парадигма речень з метафоричними предикатами в сучасній українській мові.

Метою пропонованої статті є комплексний аналіз суб'єктної семантико-синтаксичної парадигми простих речень з метафоричними предикатами на матеріалі художніх та публіцистичних текстів сучасної української літературної мови. Для реалізації цієї мети потрібно розв'язати такі **завдання**: виділити основні типи суб'єктів на комунікативному та семантичному рівнях речення; встановити відмінкові та приєменниково-відмінкові засоби їх вираження при метафоричних предикатах дії, процесу і стану; з'ясувати співвідношення семантико-синтаксичної, формально-синтаксичної та комунікативної структур простого речення з метафоричними предикатами; виявити комунікативно-прагматичні функції таких конструкцій у різностильових текстах.

Іменникові синтаксеми простого елементарного речення формують субстанційну семантико-синтаксичну парадигму. Особливе місце в ній посідає суб'єктна семантико-синтаксична парадигма, яка, за І. Р. Вихованцем, «охоплює семантичні різновиди суб'єктного речення (семантичні варіанти) і формальні засоби їх вираження (морфологічні варіанти)» [2, с. 165]. У семантико-синтаксичній структурі речення суб'єктна парадигма, як зауважує Н. М. Костусяк, являє собою сукупність семантичних (суб'єкт дії, суб'єкт процесу, суб'єкт стану, суб'єкт якісної ознаки, суб'єкт кількісної ознаки) і морфологічних (називний, давальний, знахідний, орудний, родовий, місцевий, кличний відмінки) варіантів суб'єктних синтаксем [3, с. 36].

На комунікативному рівні речення-висловлення можна вирізнити три типи суб'єктів: «я»-суб'єкт, «ти»-суб'єкт, «він»-суб'єкт, кожен з яких здатний реалізуватися у різних семантичних і морфологічних варіантах. «Я»-суб'єкт ототожнюється із самим мовцем, тобто з особою (групою осіб – ми), від імені якої (яких) ведеться розповідь. Суб'єкт у таких реченнях виражений займенником я (ми) та дієслівним закінченням, які вказують на першу особу. Якщо особовий займенник виражений імпліцитно, то показником першої особи виступає дієслово. Конструкції з «я»-суб'єктом передають найчастіше внутрішній стан, почуття, переживання людини, її ставлення до навколишнього світу, існування в ньому, валентно сполучаючись із предикатами стану, рідше – діяльність особи, валентно поєднуючись із предикатами дії, пор.: *Я вранці голос горлиці люблю* (Л. Костенко); *Я не йму тобі зовсім віри* (В. Симоненко); *Я втомився* (Р. Іваничук); *Я не гніваюся на тебе* (Р. Іваничук); *Я на батарею підвозив снаряди* (М. Стельмах). При багатьох предикатах стану «я»-суб'єкт (мовець) може бути позначений особовими займенниками в непрямих відмінках, напр.: *А мені приснилася Волинь* (В. Лазарук); *...мене нема* (Д. Павличко); *В мене аж забивало дух* (В. Симоненко); *В мені росте, в мені не спить жорстоке милосердя* (П. Сингаївський). «Я»-суб'єкт не характерний для речень із предикатами, які виражають різні процеси у природі, зміни вихідного стану предметів, з багатьма предикатами якості та кількості, що стосуються неживих предметів і явищ довкілля.

Отож «я»-суб'єкт на семантико-синтаксичному рівні речення корелює зазвичай із суб'єктами стану, які прогнозовані валентністю предикатів стану. Предикати стану в українській мові морфологічно репрезентовані предикативними прислівниками, безособовими та особовими дієсловами. Їхніми функційними еквівалентами нерідко виступають метафоричні дієслівно-іменні сполуки. Суб'єктна парадигма речень з такими предикатами найчастіше представлена носіями емоційно-психічного стану в знахідному безприйменниковому відмінку, напр.: *Мене вже розбирала злість* (Р. Федорів); *Мене поймав пекучий сором* (І. Муратов); *Мене зло взяло* (В. Яворівський); *І гризе мене... жура* (Р. Федорів); *...заціпеніння охопило мене* (В. Шевчук); *Довір'я ж переповнювало нас* (О. Підсуха); прийменниково-відмінкових формах *на + знахідний відмінок, до + родовий відмінок*, напр.: *На мене напав переляк* (А. Дімаров); *До мене підступив страх* (Р. Федорів).

Метафоричними конструкціями з місцевим суб'єктним відмінком письменники намагаються передати у художній літературі (рідше в публіцистиці) свої внутрішні почуття, емоції, переживання: *Слова як сонце сходили в мені* (Л. Костенко); *Та відновляється в мені невгасна й воскресна мого кохання чистота...* (Д. Павличко); *Прояснює в мені любов...* (Д. Павличко); *В мені болить і набрякає совість слізьми дітей і матері твоєї!* (Л. Костенко); *Вже прокинулись мрії і співи в мені...* (Леся Українка); *У мені ворухнулись уривки пісень, чутих сьогодні на нашому весіллі* (В. Яворівський).

Займенник *щось* (*це, ніщо, все*) у ролі формального підмета вмотивовує стан суб'єкта, але не розкриває його щодо змісту. Займенник *щось* вказує на невизначеність стану «я»-суб'єкта: *Щось у мені тремтить. Як зимове повітря* (Д. Павличко); *І щось в мені здригнулось [тяжко]* (І. Драч). Структурно речення перетворюється на двоскладне, не зазначаючи при цьому семантичної перебудови, бо слова *щось, це, ніщо, все* такою мірою неозначені, загальні, що не вносять ніякого конкретного значення суб'єкта [7, с. 250]. Конкретну локалізацію больових відчуттів «я»-суб'єкта передають назви частин тіла у формі місцевого відмінка: *Тенькнуло мені в голові* (Р. Федорів); *У мене в серці злиток горя й муки* (В. Симоненко); *У мене це гуло в голові* (П. Загребельний); *У голові мені шуміло* (В. Дрозд). Назви частин тіла самостійного семантико-синтаксичного статусу не мають, вони можуть становити частину суб'єкта чи об'єкта. На думку М. Я. Плющ, «такі компоненти компенсують недостатність семантики носія стану, вказуючи на предмет, за яким ідентифікується суб'єкт» [4, с. 123].

Двоскладні метафоричні конструкції вступають у дериваційні відношення з односкладними, у яких суб'єкт стану виражений давальним відмінком, а предикат стану – предикативним прислівником або іменником, що засвідчують відповідні трансформації: *Мене пройняв жах і сором* (Р. Федорів) ← *Мені лячно і соромно*; *...спокій огорнув мене* (Р. Іваничук) ← *Мені було спокійно*; *В мені прокинувся жаль до неї* (В. Яворівський) ← *Мені жаль її*. Можливі також перетворення на двоскладні речення з дієслівними або прикметниковими

предикатами і називним суб'єкта стану: *Проте тут же втіха в мені пригасла* (Р. Іваничук) ← *Я перестав втішатися*; *Все в мені збунтувалося* (П. Загребельний) ← *Я збунтувався* (В. Яворівський); *В мені живе любов до свободи* (О. Кобилянська) ← *Я люблю свободу*; *В мені ворухнулася надія* (А. Дімаров) ← *Я надіявся*. На відміну від речень з називним суб'єкта, які прямо вказують на носія стану, висловлення з непрямими відмінками суб'єктної парадигми дають змогу мовцеві («я»-суб'єктові) більшою мірою зацентувати увагу на своєму емоційному стані, увиразнивши його через метафоричну сполуку.

«Ти»-суб'єкт позначає співрозмовника, тобто особу (осіб – *ви*), до якої (яких) звертається «я»-суб'єкт (мовець) із проханням, наказом, порадою, застереженням, закличком, побажанням тощо. Одночасно «ти»-суб'єкт виступає потенційним виконавцем волі мовця. Такий тип суб'єкта вживається: у реченнях: а) з давальним і знахідним відмінками, які виражають складне адресатно-суб'єктне значення, перебуваючи в подвійній синтаксичній залежності, пор.: *Я попросив тебе зачекати* ← *Я попросив тебе + Ти зачекаєш*; *Я наказав тобі йти* ← *Я наказав тобі + Ти підеш*; б) з кличним ідентифікації: *Невже ти народився, чоловіче, щоб зазирати в келію мою?* (В. Стус); *Я вас люблю великою любов'ю, моя старенька мамо, тату мій* (Д. Павличко); в) з кличним адресата – потенційного суб'єкта дії, пор.: *Зупиніться, поети!* (Б. Олійник) і *Хтось* (суб'єкт дії, мовець) + *наказав* (дія суб'єкта-мовця) + *поетам* (адресат дії, співбесідник) + *поети* (суб'єкт потенційної дії, співбесідник) + *зупиняться* (потенційна дія співбесідника); г) у вокативних реченнях на зразок *Мамо! Сину!*, у яких кличний виступає конденсатом суб'єктно-предикатно-адресатної структури. У багатьох висловленнях мовець лише констатує діяльність або стан співбесідника («ти»-суб'єкта), напр.: *Рано-ранесенько дитину в садок Ти несла в задумі натхненній* (Д. Павличко); *Лиш тебе не було* (В. Симоненко); *У тебе ж ні копійки за душею не було* (М. Стельмах); *А тобі уже вісімнадцять* (П. Сингаївський).

Менш уживаний «ти»-суб'єкт у конструкціях з метафоричними предикатами стану, оскільки мовець сам не переживає відповідних почуттів, а лише констатує стан співрозмовника, який для нього не завжди достатньо зрозумілий, напр.: *В тобі заворушилася совість* (П. Загребельний). Якщо у позиції кличного відмінка із адресатно-суб'єктною функцією зазвичай перебувають назви істот, напр.: *Заспівай мені, мамо моя* (О. Богачук); *Вгамуйте, коні, кров свою гарячу* (В. Гей), то саме явищами метафори (персоніфікації) зумовлене поширення кличного на інші номінації: *Мій дню тривожний, ще подній* (В. Коротич); *Вік би не бачити й не чути про тебе, скрипка чорна* (В. Стус); *Поезіє! Вмийся сльозою вдови* (В. Гей); *Спасибі Вам, двори і явори* (Л. Костенко); *Крізь сотні сумнівів я йду до тебе, добро і правдо віку* (В. Стус).

«Він»-суб'єкт не бере участі в комунікативному акті, а є предметом розмови, напр.: *Він прихилився раптом до колони* (Л. Костенко). Такі речення найбільш поширені в мові, бо «він»-суб'єкт поєднується з усіма типами предикатів і виражається найрізноманітнішою іменниковою лексикою (назви людей, тварин, предметів, явищ довкілля тощо) або займенниками (*він, вона, воно, вони*) у значенні іменника, напр.: *З любові люди виростають* (П. Мах); *Летять качки* (В. Лазарук); *Зелені молоденький дубок* (Б. Харчук); *...догорає багаття* (В. Стус); *Йшла вона поміж трав* (М. Мартинюк). У подібних конструкціях суб'єкт виконує дві функції: 1) вказує на якийсь предмет довкілля (функція референції до зовнішнього світу); 2) виділяє цей предмет з-поміж інших (функція індивідуалізації) [5, с. 336]. У реченнях з «я»-суб'єктом і «ти»-суб'єктом переважає друга функція. Як зауважує Ю. С. Степанов, «я»-суб'єктам властивий найвищий ступінь індивідуалізації, який може бути досягнутий засобами мови [6, с. 165]. Існує також тип речень, у яких «він»-суб'єкт (локативний суб'єкт) виконує переважно функцію референції, напр.: *У лісі тихо*; *У полі вітряно*.

«Він»-суб'єкт, як найуживаніший у різних стилях мовлення, охоплює всі семантичні та морфологічні варіанти суб'єктної парадигми. Лексичне наповнення суб'єкта дії у називному відмінку звичайно не виходить за межі номінацій істот (людей і тварин). Функціонування у позиції агента при предикатах дії назв конкретних предметів зумовлює виникнення метафори (персоніфікації, метонімії), широко представлені у художніх текстах, напр.: *Стелла ніч полотна сну* (П. Мах); *Тільки вітер вміло вимуровує У заматах замок зачарований*

(Б. Олійник); *Місяць виклепав підкову* (А. Малишко); *Зима старенькі стріхи залатала* (Л. Костенко); *Найбільше підводних човнів будувала Німеччина* (М. Трублаїні); *Київ зустрічає нас і на Почайні, і на Боричевім узвозі, і на валах* (П. Загребельний); *Це співає слава Україна* (П. Воронько).

Орудний суб'єкта стану поєднується з предикатами емоційно-психічного стану, вираженими метафоричними сполуками абстрактного іменника з допоміжним дієсловом послабленої семантики *заволодіти, запанувати, керувати*. Такий орудний корелює з іншими способами вираження суб'єкта стану, пор.: *Сум заволодів нею...* (В. Шевчук) і *Їй стало сумно; Вона засумувала; Острах запанував людьми* (Григорій Тютюнник) і *Людям страшно; Люди злякалися; Ним керувала... цікавість* (З газети) і *Йому було цікаво; Він був зацікавлений; Розпач заволодів Марком* (Ю. Мушкетик) і *Марко був у розпачі; Ця думка вперто заволодила нею* (В. Яворівський) і *Вона задумалася*. Рідше функціонують метафоричні конструкції з прийменниковим орудним суб'єкта: *Було між ними таке єднання душ* (Д. Павличко); *Ще дивніше диво скоїлося з критикою* (Б. Олійник).

У текстах художнього стилю мови виявляємо семантично елементарні конструкції із знахідним суб'єкта стану, який сполучається з метафоричними предикатами емоційно-психічного стану. Такі речення передають емоційний стан, переживання людини, напр.: *...розпач охопив поета* (З. Тулуб); *[Бадьорій] настрій охопив Іслам-Гірея* (Р. Іванчук); *...передчуття охоплюють чоловіка* (М. Стельмах); *Страх охопив пасажирів* (М. Трублаїні); *Хлопців розбирає цікавість* (О. Гончар); *Безбородька осяяла [щаслива] думка* (М. Стельмах).

У подібних елементарних реченнях виділяємо дві синтаксеми (суб'єкту у знахідному відмінку і предикатну, що складається з двох елементів: дієслова та іменника в називному відмінку). Про це свідчить трансформаційний зв'язок такого типу конструкцій з реченнями, у яких функцію суб'єкта стану виражає називний відмінок (іноді давальний), пор.: *Степура підвіся. Його... поїняла тривога...* (О. Гончар) ← *Степура підвіся. Він тривожився; Матуню пройняло холодом* (Б. Харчук) ← *Матуня замерз (Матуні холодно); Її [Люду] охопила... тривога* (М. Трублаїні) ← *Вона [Люда] тривожилася; Жах охоплює Марка* (М. Стельмах) ← *Марко жахається; Його брало нетерпіння* (Б. Харчук) ← *Він не терпів (Йому не терпілося)*. У позиції метафоричного предиката звичайно функціонують абстрактні іменники в поєднанні з дієслівною формою: *Султана нараз опанував гнів* (Ю. Мушкетик); *Несамовита відвага охопила Лавріна* (Ю. Мушкетик); *Гарика охопив розпач* (М. Трублаїні); *Оксану бив дрозж* (П. Загребельний); *Ліну теж брала цікавість* (О. Гончар).

Зрідка в метафоричних конструкціях вживається знахідний прийменниковий у функції суб'єкта стану, який корелює з називним суб'єктним відмінком за трансформації речень, пор.: *...відчуття страху таки находило на нього* (В. Яворівський) ← *Він відчував страх (Він боявся); Туга навалилася на хлопця...* (П. Загребельний) ← *Хлопець тужив; На Михайла... навалилися спогоди* (А. Дімаров) ← *Михайло згадував*. Форма *на + знахідний відмінок* транспонована з правобічної локативної позиції речення в лівобічну суб'єктну стосовно предиката психоемоційного стану, що репрезентований метафоричною сполукою дієслова з називним відмінком абстрактного іменника. Пор.: *Панічний страх найшов на пасажирів...* (З газети) ← *Пасажири злякалися; З цієї причини людей огорнула туга й відчай* (І. Багрянний) ← *Люди затужили, у відчай; Спогоди навалилися на мене суцільним потоком* (М. Хвильовий) ← *Я згадував; І тільки тепер на Бондариху напав переляк* (М. Стельмах) ← *І тільки тепер Бондариха перелякалася; Навалилось горе на них* (О. Гончар) ← *Вони бідують*. Аналогічними є речення з метафоричними предикатами і суб'єктною формою *до + родовий відмінок*. пор.: *До неї підступив страх* (А. Дімаров) і *Вона злякалася (Їй страшно)*.

При предикатах стану, виражених метафоричними сполуками, вживається і місцевий у функції суб'єкта емоційно-психічного стану, напр.: *І ось тепер все оживало в Лаврінові* (Ю. Мушкетик); *В ній [У Стефі] пробудилось і заповзло в серце щось солодке* (В. Яворівський); *В Богданові ворухнулося бажання і собі бути таким* (О. Гончар); *Здорова енергія вулканічно вирувала в ньому* (Б. Олійник). Кореляції прийменниково-відмінкової форми з називним відмінком суб'єкта стану демонструють такі трансформації, пор.: *В Грекові... зринув гнів* (Ю. Мушкетик) ← *Грек розгнівився; Маленький краєчок свідомості гас у ній*

[У Катерині] (В. Яворівський) ← Вона [Катерина] втрачала свідомість; На хвилинку в лейтенантові зринуло припущення, від якого радісно забилося серце (П. Панч) ← На хвилинку лейтенант зробив припущення, від якого радісно забилося серце.

У розгляданих конструкціях, предикати яких виражені метафоричними сполуками слів, а синтаксема у функції суб'єкта стану – формами знахідного, орудного відмінків, прийменниково-відмінковими формами іменників, простежуємо розбіжності у семантико-синтаксичному і формально-синтаксичному членуванні речення: *А Ліну обсіли гризоти* (О. Гончар); *Жах... переслідував юнака* (М. Попович); *Ханом тінав страх* (Ю. Мушкетик); *Думка заволоділа нею...* (В. Яворівський); *Володею оволоділа радість* (Ю. Мушкетик); *З Володею пратився напад* (А. Дімаров). У поданих структурах із семантико-синтаксичного погляду виділяємо дві синтаксеми (суб'єктну і предикатну, що складається з двох елементів: особового дієслова та абстрактного іменника у називному відмінку), а з формально-синтаксичного погляду – три члени речення (підмет, присудок і керований другорядний член речення).

Суб'єктна синтаксема в непрямих відмінках таких простих речень перебуває здебільшого у позиції теми, а предикат стану, виражений метафоричною сполукою абстрактного іменника у називному відмінку та дієслова, – у позиції реми: *Її [Єльку] / заливало щастя* (О. Гончар); *На людей / навалюється страх...* (Р. Іваничук). Іноді підметовий називний відмінок «прагне» переміститися у типову для нього позицію теми, але найчастіше разом з дієсловом, з яким становить нероздільну семантичну єдність. Тоді актуальне членування матиме такий вигляд: *Страх охопив / Янка* (М. Трублаїні); *Хвиля радості залила / його [Янка]* (М. Трублаїні); *Страх перед матір'ю оволодів / Петром* (Б. Харчук).

Дещо інший характер метафоризації простежуємо у конструкціях з: а) інструментальним суб'єктом: *Античний ключ не відмикав цієї брами нашого національного буття* (Л. Костенко) ← *Ніхто не відмикав цієї брами нашого національного буття античним ключем*; *У вечірніх сутінках... грають кобзи* (З газети) ← *У вечірніх сутінках кобзарі грають на кобзах*; *Ключ повернувся одразу ж* (А. Дімаров) ← *Хтось повернув ключем одразу ж*; *Тож чи справді наша зброя воює у цейлонських тропіках?* (З газети) ← *Тож чи справді воюють нашою зброєю у цейлонських тропіках?*; *Граблі підбирають жито* (Б. Харчук) ← *Жінки підбирають жито граблями*; *Невидима рука відчинила двері* (П. Загребельний) ← *Хтось відчинив двері невидима рукою*; б) локативним суб'єктом, напр.: *Облуплені камінні сходи ведуть її у вогкий передпокій* (М. Стельмах) ← *Вона іде у вогкий передпокій облупленими камінними сходами*; *...всі дороги [світу] ведуть до Стамбула* (З газети) ← *Можна доїхати до Стамбула всіма дорогами світу*; в) причиновим, темпоральним, умовним, цільовим або допустовим суб'єктом, пор.: *Писк розбудив Мірошниченка* (М. Стельмах) ← *Мірошниченко прокинувся, бо захищало*; *Особливо гнітили його сірі будні* (Ю. Андрухович) ← *Коли наставали сірі будні, він був особливо пригнічений*; *[Праця]... приносить навіть у самотності радість* (О. Гончар) ← *Якщо людина працює, вона навіть у самотності радісна*; *Водіння автомобіля в горах вимагає особливих навичок* (З газети) ← *Щоб водити автомобіль в горах, потрібні особливі навички*; *...наступ танків не приголомшив їх посеред бою* (О. Гончар) ← *Хоч наступали танки, їх це не приголомшило посеред бою*. Похідність та метафоричність наведених вище простих речень зумовлює лексичне наповнення суб'єктів дії при акціональних предикатах назвами неістот – знярядь праці, просторових об'єктів, абстрактних понять, які не можуть виконувати усвідомленої дії. Активність суб'єкта у таких конструкціях є лише зовнішньою, формальною, тобто семантично нейтральною: невласне діяч у них має приховану пасивну природу, адже за ним стоїть реальний діяч (тобто цю активність вони отримують від реально керованого ними діяча), а система мови закріплює це набуття.

Метафоричність (персоніфікація) властива і конструкціям із суб'єктами процесів звучання – назвами неживих предметів – та звуковідтворювальними дієсловами: *вибухати*, *бамкати*, *бахкати*, *гудіти*, *гриміти*, *дзвеніти*, *дзеленькотіти*, *дзюрчати*, *свистати*, *скрипіти*, *хлюпати*, *шелестіти*, *шипіти*, *шуміти* і под., оскільки іменники-назви неістот не зумовлюють виникнення процесу: причиною таких процесів, яку ми розкриваємо з контексту, є зовнішній вплив на предмет людей, тварин, явищ природи тощо. Напр.: *Бамкає дзвін* (В. Яворівський);

Колесо гуло (В. Дрозд); *Скрипіло віко скрині* (В. Дрозд); *Скрипіли внизу ворота* (Р. Федорів); *Пляшки в авоськах дзеленькочуть* (І. Драч); *Скрипіла у хаті колиска* (А. Малишко); *Шелестіла тополя* (Б. Харчук).

Отже, суб'єктна парадигма речень з метафоричними предикатами охоплює переважно семантичні різновиди носія стану або процесу (у комунікативному плані – мовця, співрозмовника або особи, яка не бере участі в комунікативному акті, а є предметом розмови) та морфологічні варіанти знахідного, орудного та місцевого відмінків. Перспективним у цьому плані є вивчення комунікативного членування суб'єктних речень з метафоричними предикатами.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Вихованець І. Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови : [монографія] / І. Р. Вихованець. – К. : Наук. думка, 1992. – 222 с.
2. Вихованець І. Р. Граматика української мови. Синтаксис : [підручник] / І. Р. Вихованець. – К. : Либідь, 1993. – 368 с.
3. Костусяк Н. М. Семантико-синтаксична парадигма відмінкової графеми “суб'єкт” / Н. М. Костусяк // Лінгвістичні студії : [зб. наук. праць]. – Донецьк : ДонНУ, 2012. – Вип. 25. – С. 35–39.
4. Плющ М. Я. Категорії суб'єкта і об'єкта в структурі простого речення / М. Я. Плющ. – К. : Вища шк., 1986. – 175 с.
5. Степанов Ю. С. Иерархия имён и ранги субъектов / Ю. С. Степанов // Изв. АН СССР. Сер. лит. и яз. – 1979. – Т. 38. – № 4. – С. 335–348.
6. Степанов Ю. С. Имена. Предикаты. Предложения / Ю. С. Степанов. – М. : Наука, 1981. – 360 с.
7. Сучасна українська літературна мова : Синтаксис / За заг. ред. І. К. Білодіда. – К. : Наук. думка, 1972. – 515 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Олександр Межов – доктор філологічних наук, професор, професор кафедри української мови Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки (м. Луцьк).

Наукові інтереси: функційно-категорійна граматика української мови, комунікативна лінгвістика.

УДК 811.161.2'366

ДО ПРОБЛЕМИ ВЖИВАННЯ ФЛЕКСІЇ -ЕЙ У РОДОВОМУ ВІДМІНКУ МНОЖИНИ ІМЕННИКІВ І ВІДМІНИ

Світлана КОВТЮХ (Кропивницький, Україна)

У статті досліджено проблему ідентифікації фіналі -ей у родовому відмінку множини іменників жіночого роду м'якої, мішаної та твердої груп I відміни в українській мові: чи це флексія, чи кінцевий сегмент основи слова. В останньому випадку, характерному для словоформ м'якої групи, засвідчене нульове закінчення, також відбувається чергування голосної фонемі /e/ з нульовою. Крім кількох лексем I відміни, закінчення -ей у генитивній формі множини мають іменники жіночого роду III відміни, деякі слова pluralia tantum, спорадично іменники чоловічого й середнього роду II відміни.

Ключові слова: флексія, генитив, перша відміна, кінцевий сегмент основи, чергування.

В статті досліджена проблема ідентифікації фіналі -ей в родовому відмінку множини іменників жіночого роду м'якої, мішаної та твердої груп I відміни в українській мові: чи це флексія, чи кінцевий сегмент основи слова. В останньому випадку, характерному для словоформ м'якої групи, засвідчене нульове закінчення, також відбувається чергування голосної фонемі /e/ з нульовою. Крім кількох лексем I відміни, закінчення -ей у генитивній формі множини мають іменники жіночого роду III відміни, деякі слова pluralia tantum, спорадично іменники чоловічого й середнього роду II відміни.

Ключевые слова: флексия, генитив, первое склонение, конечный сегмент основы, чередования.

The author studies the problem of identification of the ending -ей in the genitive case of palatal, mixed and hard groups of the first declension feminine nouns in the Ukrainian language: whether it is a flexion or an ending segment of the word stem. In the latter case, characteristic to the word forms of the palatal group, zero flexion is identified as well as the alternation of /e/ and zero vowel phonemes. Except a few lexemes of the first declension, feminine nouns of the third declension have the flexion in the genitive form, some words pluralia tantum, sporadically masculine and neuter nouns of the second declension. Historically the flexion -ей, resulting from phonetic transformation of the ending -ьи, was used in the genitive plural nouns of old i-stems. Zero flexion in the genitive plural nouns of the first declension of all three groups appeared after the lapse of reduced ь and ъ, which functioned as flexions in archaic substantive word forms of -ā-, -jā-stems.

Key words: flexion, genitive, first declension, ending segment of the stem, alternation.

Проблеми словозміни іменника, зокрема I відміни, досліджували І. І. Огієнко, В. І. Сімович, Є. К. Тимченко, Л. А. Булаховський, Ю. В. Шевельов, С. П. Бевзенко, І. К. Кучеренко, І. Г. Матвіяс, М. Я. Плющ, І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська, А. П. Загнітко, О. О. Тараненко, Н. Є. Лозова та інші. Проте є низка питань, які потребують